

Łukasz Szwejka

Uniwersytet Jagielloński

Profilaktyka odrzucenia rówieśniczego oparta na koncepcji *resilience* (opór–elastyczność)

Podniesienie skuteczności oddziaływań profilaktycznych jest szczególnie ważnym aspektem praktyki pedagogicznej, zwłaszcza w dobie kryzysu oddziaływań korekcyjnych oraz miażdżącej krytyki programów resocjalizacyjnych. Słynny raport Roberta Martinsona, wysoki wskaźnik recydywy (60–80%), negatywne konsekwencje izolacji (deprywacja sensoryczna), demoralizujący wpływ podkultury więziennej, argumenty kryminologów zorientowanych krytycznie i radykalnie – to tylko niektóre z powodów odchodzenia od zapoczątkowanych w XIX wieku ideałów korekcyonizmu.

Niemożliwość usunięcia wad odbywania kary w warunkach izolacji, a także krytyka samej idei uwięzienia (np. abolicjonizm w kryminologii) aktywizują potrzebę rozwoju strategii diagnostycznych zaburzeń w zachowaniu (zaleca się, aby diagnoza prowadzona była już w 5–6. roku życia dziecka)¹ oraz zaawansowanie badań empirycznych z zakresu patologii społecznych. Zabiegi te mają na celu wczesną i precyzyjną identyfikację dysfunkcji oraz adekwatny dobór oddziaływań profilaktycznych służących zatrzymaniu dynamiki skierowanej na rozwinięte formy patologii społecznej.

We współczesnej psychologii, rozwijającej się głównie w Stanach Zjednoczonych, dużą rolę przykłada się do pogłębienia wiedzy i zoptymalizowania oddziaływań profilaktycznych z zakresu odrzucenia rówieśniczego, które – obok agresji – traktowane jest jako główny predyktor niedostosowania społecznego². Przykładem dalece posuniętej inicjatywy dotyczącej odrzucenia rówieśniczego jest Child Study Center, zapoczątkowane i propagowane przez Karen Bierman (Penn State University), która w 1990 roku była współtwórczynią projektu Fast Track. Projekt ten adresowany jest do uczniów szkół podstawowych mających problemy z nawiązywaniem relacji rówieśniczych. Elementarnym składnikiem programu jest Strategia Alternatywnego Myślenia (Promoting Alternative Thinking Strategies – PATHS), wprowadzana przez uprzednio do tego celu przygotowanych nauczycieli. Jej założeniem jest konstruowanie pozytywnego klimatu szkoły, podnoszenie jakości relacji pomiędzy uczniami, nauka rozumienia stanów emocjonalnych innych, samokontroli w sytuacjach gniewu, konstruktywnego rozwiązywania sporów oraz kooperacja. Strategią tą objęta jest cała populacja klasy. Natomiast dla uczniów znajdujących się w grupie podwyższonego

¹ B. Urban, *Zaburzenia w zachowaniu i przestępczość młodzieży*, Kraków 2000.

² Idem, *Powiązania między agresją i odrzuceniem rówieśniczym – inspiracje dla profilaktyki i praktyki* [w:] I. Pospiszyl (red.), *Sukcesy i porażki poprawiania niepoprawnych*, Kielce 2009, s. 46–53.

ryzyka organizuje się dodatkowe zajęcia. Są to grupowe treningi kompetencji społecznych, warsztaty naukowe, ale również warsztaty dla rodziców na temat poprawnych relacji z dzieckiem oraz umiejętności jego wspierania³.

Po pierwszych trzech latach stosowania programu Fast Track zanotowano znaczącą poprawę wśród dzieci z grupy podwyższonego ryzyka w stosunku do grupy kontrolnej, nieobjętej żadnymi działaniami. Poprawa widoczna była w sferze poznawczej, zanotowano również redukcję zachowań agresywnych (zarówno w domu – raporty rodziców – jak i w szkole – raporty nauczycieli). W sferze społecznej zaobserwowano więcej pozytywnych interakcji między rówieśnikami oraz mniej konfliktów. Obserwacje te potwierdzone zostały w badaniach socjometrycznych⁴.

Podstawą programu Fast Track jest integracja dwóch podstawowych paradygmatów w naukach społecznych: psychologii kognitywnej i interakcjonizmu symbolicznego.

Duże nadzieje związane z wykorzystaniem interakcjonizmu symbolicznego oraz psychologii kognitywnej pokłada się również w profilaktyce odrzucenia rówieśniczego, która za podstawę przyjęła synergetyczny model profilaktyki i aplikowanej do niego wiedzy z zakresu zjawiska *resilience*⁵.

Badania dotyczące etiologii odrzucenia rówieśniczego potwierdzają, że przyczyn jego występowania należy dopatrywać się w cechach indywidualnych jednostki oraz w procesach grupowych, zwłaszcza w zachodzących pomiędzy rówieśnikami interakcjach. Posiadanie deficytów behawioralnych, w szczególności podwyższonego poziomu agresji, wycofania, zachowań nieuważnych – niedojrzałych, często wchodzi w koincydencję z odrzuceniem rówieśniczym. Oczywiście pewne jednostki zaopatrzone są w dodatkowe kompetencje, które umożliwiają uniknięcie odrzucenia. Takie cechy jak wysoka inteligencja⁶, osiągnięcia sportowe czy zdolności przywódcze mogą plasować osobę z deficytami na pozycji lidera⁷. Badania tego typu dostarczają interesującego materiału empirycznego na temat płaszczyzn, na których możliwe jest „oparcie” procesu konstruowania odporności psychicznej.

Przed omówieniem współczesnych rozwiązań, warto zwrócić uwagę na pewne błędy metodologiczne i merytoryczne popełniane przy wyborze początkowych programów (lata sześćdziesiąte i siedemdziesiąte XX wieku) w zakresie profilaktyki odrzucenia rówieśniczego. Badacze, zdając sobie sprawę z możliwości manipulowania statusem społecznym jednostki, wprowadzali strategie mające za podstawę modyfikacje behawioralne. Phillip S. Strain⁸ zaprojektował serie treningów dla dzieci wycofanych

³ K. Bierman, *Peer Rejection. Developmental Processes and Intervention Strategies*, New York 2004.

⁴ *Ibidem*.

⁵ B. Urban, *Zachowania dewiacyjne młodzieży w interakcjach rówieśniczych*, Kraków 2005; idem, *Kognitywno-interakcyjne podstawy współczesnej resocjalizacji* [w:] M. Konopczyński, B.M. Nowak (red.), *Resocjalizacja: ciągłość i zmiana*, Warszawa 2008, s. 33.

⁶ G. Downey i in., *Rejection Sensitivity and Children's Interpersonal Difficulties*, „Child Development” 1998, vol. 69, nr. 4, s. 1074–1091.

⁷ K. Bierman, *Peer Rejection...*

⁸ P.S. Strain, *An Experimental Analysis of Peer Social Initiations on the Behavior of Withdrawn Preschool Children: Some Training and Generalization Effects*, „Journal of Abnormal Child Psychology” 1977, nr 5, s. 445–455.

i odrzucanych przez rówieśników. Celem treningu było zwiększenie intensywności interakcji oraz modelowanie prostych zachowań, które ułatwią pozyskiwanie przyjaciół (utrzymywanie kontaktu wzrokowego, uśmiechanie się). Wyniki tego typu oddziaływań okazały się krótkotrwałe. Nabyte umiejętności szybko ulegały regresji na rzecz pierwotnego, nieadaptacyjnego wzoru zachowania.

Z pozycji obecnego stanu nauki wiadomo, że zwiększenie intensywności zachowania nie musi wywołać zmian jakościowych, a jednostka może czerpać korzyści z zachowań destruktywnych, oraz że zachowanie dewiacyjne może być adaptacyjne w danym układzie ekologicznym. Poszukiwania należy rozpoczynać od poznania motywów przejawianych zachowań, ich percepcji przez dziecko oraz wcześniejszych doświadczeń, które ukształtowały dany schemat zachowania. Przykładem tego są badania dotyczące wrażliwości na odrzucenie (*rejection sensitivity*), prowadzone od kilku lat w Stanach Zjednoczonych (m.in. Geraldine Downey, Bonita London, Özlem Ayduk, Amy Cole).

Konstrukt wrażliwości na odrzucenie dotyczy percepcji sytuacji społecznych jako zagrażających, podkopujących związki przyjacielskie i partnerskie. Osoby przejawiające podwyższony poziom wrażliwości na odrzucenie interpretują bodźce społeczne (realne lub wyimaginowane) jako zagrażające podtrzymaniu więzi. Wówczas uruchamiane są reakcje wyprzedzające (najczęściej agresja), mające na celu niedopuszczenie do antycypowanego zerwania więzi, co często prowadzi – na zasadzie samospełniającego się proroctwa – do odrzucenia⁹.

Szczególnie podatne na odrzucenie i wiktymizację są osoby, u których podwyższona wrażliwość na odrzucenie występuje w koincydencji z niską kontrolą zachowań. Warunki te stanowią dogodną płaszczyznę do rozwoju różnorodnych form patologii społecznej. Podkreślenia wymaga teza Johna Bowlby'ego, że podwyższona wrażliwość na odrzucenie charakterystyczna jest dla osób, które w przeszłości doznawały odrzucenia przez rodzinę i grupę rówieśniczą w długich interwałach czasu¹⁰.

Jedynym czynnikiem zdolnym do przerwania cyklu odrzucenia rówieśniczego jest efektywny system samoregulacji¹¹. Rozwijać go można poprzez znalezienie elementów (potencjałów, załączków talentów, zainteresowań), które mogą inicjować proces kształtowania odporności i elastyczności psychicznej człowieka.

Wykorzystanie w efektywny sposób przesłanek wynikających z badań nad odpornością psychiczną, zwłaszcza dla celów profilaktyki społecznej, wymaga szerszej analizy wpływów, jakie wywierają czynniki ryzyka i czynniki protekcyjne w zależności od cech indywidualnych jednostki oraz cech otoczenia społecznego. Dopiero interakcja obydwu typów czynników, czyli współistnienie człowieka w układzie społecznym, umożliwia określenie, które czynniki mają potencjał chroniący, a które niosą ryzyko. W polskiej literaturze przedmiotu model ten określa się mianem synergetycznego modelu profilaktyki¹². Początki tego modelu sięgają badań nad dopasowaniem się człowieka

⁹ B. London, G. Downey, Ch. Bonica, *Social Causes and Consequences of Rejection Sensitivity*, „Journal of Researches on Adolescence” 2007, vol. 17, nr 3, s. 481–506.

¹⁰ Bowlby, za: G. Downey i in., *Rejection Sensitivity...*

¹¹ B. Urban, *Powiązania między agresją i odrzuceniem rówieśniczym...*

¹² Idem, *Zaburzenia w zachowaniu...*

do otoczenia, w którym żyje (*person-environment fit*). Badania te czerpią inspirację z modelu G. Nicholasa Brauchta¹³, dotyczącego charakterystyki samobójców. Otóż analiza niedoszłych samobójców dowiodła, że nie posiadają oni specyficznych cech patologicznych, na podstawie których można by antycypować skłonność do zachowań suicydalnych, a także środowisko, w którym żyją, nie przejawia cech dysfunkcyjnych. Istotę wyjaśnienia stanowi specyficzne powiązanie jednostki z najbliższym otoczeniem. Braucht zebrał dane geograficzne otoczenia samobójców (proporcja płci, wykształcenie, status socjalno-ekonomiczny) i porównał je z danymi zebranymi od niedoszłych samobójców. Okazało się, że samobójcy nie reprezentują grupy sąsiedzkiej, w której żyją, oraz nie są z nią związani.

Janis B. Kupersmidt i jej współpracownicy¹⁴, wzorując się na metodzie Brauchta, przeprowadzili badania dotyczące wpływu otoczenia społecznego (rodzina, grupa sąsiedzka) na rozwój lub regres niedostosowania społecznego. W tym miejscu nie sposób opisać całości zebranego materiału empirycznego, warto natomiast zaakcentować wycinki badań, będące uzasadnieniem synergetycznego modelu profilaktyki. Dowiedziono, że grupa sąsiedzka o średnim statusie socjalno-ekonomicznym wpływa na niski poziom zachowań agresywnych wśród dzieci wywodzących się z rodzin o niskim statusie socjalno-ekonomicznym (w porównaniu z sąsiedztwem o niskim statusie socjalno-ekonomicznym). Wynika to z braku przemocy wśród sąsiadów, niewystępowania gangów młodzieżowych, ograniczonego dostępu do narkotyków, mniejszego zaangażowania dorosłych w system pomocy społecznej. Jednak ten sam typ otoczenia sąsiedzkiego wpływa negatywnie na częstotliwość odrzucenia rówieśniczego wśród dzieci o niski poziom socjalno-ekonomiczny, a plasuje się na poziomie 47% (w porównaniu z dziećmi żyjącymi w sąsiedztwie o niskim statusie socjalno-ekonomicznym współczynnik ten wynosił jedynie 18%). Przyczyn tej proporcji należy doszukiwać się w potwierdzonej hipotezie o wzajemnej atrakcyjności osób o zbliżonych cechach.

Widać wyraźnie, że analiza otoczenia społecznego nie powinna koncentrować się jedynie na identyfikacji potencjalnych czynników ryzyka i chroniących, lecz uwzględniać również powiązanie jednostki z otoczeniem, a co za tym idzie, akcentować kumulatywny wpływ czynników chroniących, ich kontekstowość w czasie i miejscu¹⁵ oraz bipolarność, czyli możliwość wystąpienia pozytywnych lub negatywnych skutków występowania danego czynnika¹⁶.

Adekwatna diagnoza czynników protekcyjnych i ryzyka stanowi podstawę w doborze optymalnych płaszczyzn (sfer) funkcjonowania człowieka, na których można „oprzeć” proces budowania odporności psychologicznej (*resilience*).

Zadanie to jest jednak niezwykle trudne. Ustalenie związku przyczynowo-skutkowego pomiędzy konkretnym czynnikiem ryzyka a dysfunkcją pozostawia wiele

¹³ Braucht, za: J.B. Kupersmidt i in., *Childhood Aggression and Peer Relations in the Context of Family and Neighborhood Factors*, „Child Development” 1995, vol. 66.

¹⁴ J.B. Kupersmidt i in., *Childhood Aggression...*, s. 360–375.

¹⁵ C. Martinez-Torteya i in., *Resilience Among Children Exposed to Domestic Violence: The Role of Risk and Protective Factors*, „Child Development” 2009, vol. 90, nr 2, s. 562–577.

¹⁶ R. Opora, *Ewolucja niedostosowania społecznego jako rezultat zmian w zakresie odporności psychicznej i zniekształceń poznawczych*, Gdańsk 2009.

zastrzeżeń. Romeria Tidwell i Susane Garrett¹⁷ twierdzą, że część młodzieży przestaje manifestować problemy behawioralne mimo pozostawania pod wpływem czynników ryzyka. Kolejną trudność dostarcza identyfikacja obszaru, sfery życiowej, która umożliwi adaptację¹⁸. Istotną kwestię stanowi tu poznanie percepcji dziecka.

Pomimo tych trudności możliwe jest określenie obszarów związanych z odpornością psychiczną, w ramach których należy koncentrować oddziaływania profilaktyczne, a są to: poczucie bezpieczeństwa, edukacja, grupa rówieśnicza, talenty i zainteresowania, wartości i dojrzałość moralna, społeczna kompetencja¹⁹.

Odporność psychiczną najczęściej określa się jako zdolność do adaptacji pomimo oddziaływania warunków trudnych. Pozwala to na odróżnienie konstruktu odporności psychicznej od kompetencji społecznych, które owszem mogą być płaszczyzną kształtowania odporności, jednak różnica polega na tym, że kompetencje społeczne mogą antycypować pozytywny rozwój w warunkach typowych dla jednostki, natomiast tracą funkcję protekcyjną (promocyjną) w warunkach występowania stresu. Z tego względu *resilience* (opór–elastyczność) definiuje się jako „dynamiczny proces, w którym jednostki realizują pozytywną adaptację mimo doświadczania dotkliwych nieszczęść lub traumy”²⁰. Natomiast Emmy E. Werner i Ruth S. Smith tłumaczą pojęcie odporności psychicznej jako

zdolność dziecka do efektywnego radzenia sobie z trudnościami związanymi z jego indywidualną (wewnętrzną) podatnością, takimi jak: labilność emocjonalna, zachwianie rozwojowe, szczególna wrażliwość, oraz z zewnętrznymi trudnościami, do których zaliczamy różnego rodzaju straty, choroby i nierozwiązane problemy rodzinne²¹.

Sytuacją trudną, traumatyczną w przypadku młodzieży jest odrzucenie przez grupę rówieśniczą, a definiuje się je jako stresujące doświadczenie życiowe, mające wpływ na rozwój jednostki. Porównywane jest do mechanizmów zmagania się ze stresem występujących w innych sytuacjach stresogennych, takich jak utrata rodzica, gwałt, fizyczne znęcanie, wiktyimizacja przez grupę²².

Szacuje się, że w populacji szkolnej około 11% dzieci jest ofiarami odrzucenia rówieśniczego. Mimo braku kompleksowych statystyk na ten temat badania empiryczne prowadzone na dużych próbach potwierdzają tę proporcję²³.

Do odrzucenia rówieśniczego często dochodzi na terenie szkoły, w związku z czym jednostki odrzucane traktują szkołę jako źródło opresji. Powoduje to niechęć do innych uczniów, unikanie obowiązków szkolnych, wagarowanie, a nawet porzucenie szkoły²⁴.

¹⁷ R. Tidwell, S. Garrett, za: *ibidem*, s. 153.

¹⁸ B. Urban, *Zachowania dewiacyjne...*

¹⁹ R. Opora, *Kształtowanie odporności psychicznej u nieletnich niedostosowanych społecznie* [w:] M. Konopczyński, B.M. Nowak (red.), *Resocjalizacja: ciągłość i zmiana*, Warszawa 2008, s. 261–271.

²⁰ S.S. Luthar, D. Cicchetti, B. Becker, za: B. Urban, *Zachowania dewiacyjne...*, s. 98.

²¹ Zob. R. Opora, *Ewolucja niedostosowania społecznego...*, s. 155.

²² G.W. Ladd, W. Troop-Gordon, *The Role of Chronic Peer Difficulties in the Development of Children's Psychological Adjustments Problems*, „Child Development” 2003, vol. 74, nr 5, s. 1344–1367.

²³ K. Dodge i in., *Peer Rejection and Social Information-Processing Factors in the Development of Aggressive Behavior Problems in Children*, „Child Development” 2003, vol. 74, nr 2, s. 374–393.

²⁴ S. Miller-Johnson i in., *Peer Rejection and Aggression and Early Starter Models of Conducts Disorder*, „Journal of Abnormal Child Psychology” 2002, vol. 30, nr 3, s. 217–230.

Zjawisko odrzucenia rówieśniczego nie posiada homogenicznej etiologii, również jego skutki mogą antycypować odmienne strategie przystosowawcze i specyficzne problemy w zachowaniu. Powszechnie uważa się, że jednostki przejawiające podwyższony poziom agresji po zaktywizowaniu odrzucenia rówieśniczego podatne są na rozwój zaburzeń typu eksternalizacyjnego. Wiąże się to z ryzykiem wystąpienia bezpośrednich form przestępczych, takich jak pobicia, wandalizm, rozboje²⁵. Natomiast początkowe przejawy wycofania, w koincydencji z odrzuceniem rówieśniczym, niosą ryzyko wystąpienia zaburzeń typu internalizacyjnego. Konsekwencją tego jest poczucie alienacji, zwiększenie podatności na depresję, uzależnienia, bycie samotnym w życiu dorosłym²⁶.

Warto podkreślić, że niezależnie od kierunku, w którym rozwój jednostki będzie przebiegał, istotną konsekwencję odrzucenia rówieśniczego stanowi niemożność podtrzymywania pozytywnych kontaktów rówieśniczych. Powoduje to brak możliwości nabywania kompetencji społecznych, poczucie samotności i wyobcowania. Jednostki odrzucane często nawiązują kontakty rówieśnicze z osobami znajdującymi się w podobnej sytuacji życiowej, które również przejawiają deficyty w zachowaniu. Takie układy przyjacielskie często odznaczają się dużym nasyceniem agresji, opozycją w stosunku do norm konwencyjonalnego społeczeństwa oraz orientacją na normy i wartości podkulturowe.

Aby nie dopuścić do opisanych konsekwencji odrzucenia rówieśniczego, należy podjąć odpowiednie kroki w kierunku konstruowania płaszczyzny życiowej, która stanowić będzie bufor umożliwiający adaptację, pomimo działających czynników szkodliwych. Oczywiście zdroworozsądkowe myślenie nakazywałoby neutralizację czynników korelujących z niedostosowaniem społecznym. Jednak z praktyki pedagogicznej jasno wynika, że nie zawsze jest to możliwe. Ponadto eliminacja jednego czynnika ryzyka może aktywizować inne. Przykładem może być dziecko odebrane z rodziny alkoholowej, które po umieszczeniu w ośrodku opiekuńczym nawiązuje kontakt ze zdemoralizowanymi rówieśnikami.

W związku z takimi ograniczeniami należy znaleźć korelaty adaptacji w środowisku lokalnym, czyli tak pokierować rozwojem dziecka, aby osłabić wpływ czynników ryzyka.

Wsparciem tej tezy jest wiele badań empirycznych dotyczących układów przyjacielskich wśród dzieci będących odrzucanymi w szerszej grupie rówieśniczej²⁷. Mimo że dzieci odrzucane często posiadają pewne deficyty behawioralne, co sprzyja łączeniu się w grupy o charakterze konfliktowym, istnieją dobrze udokumentowane dane na temat konstruktywnych przyjaźni z ich udziałem²⁸. Układy przyjacielskie w wielu przypadkach mogą neutralizować skutki odrzucenia przez grupę.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ C.L. Bagwell, A.F. Newcomb, W.M. Bukowski, *Preadolescent Friendship and Peer Rejection as Predictors of Adult Adjustment*, „Child Development” 1998, vol. 69, nr 1, s. 140–153.

²⁷ J.G. Parker, S.R. Asher, *Friendship and Friendship Quality in Middle Childhood: Links with Peer Group Acceptance and Feeling of Loneliness and Social Dissatisfaction*, „Developmental Psychology” 1993, vol. 29, nr 4, s. 611–621.

²⁸ C.L. Bagwell, A.F. Newcomb, W.M. Bukowski, *Preadolescent Friendship and Peer Rejection...*

Przyjmuje się, że wczesnodziecięce kontakty z rówieśnikami mają szerokie znaczenie dla prawidłowego rozwoju jednostki. Dzieci, wchodząc w interakcje, kształtują pierwotny model przyszłych relacji w życiu dorosłym. Kontakty rówieśnicze mają za zadanie zaopatrzenie dziecka w umiejętności związane z kooperacją, negocjacjami, umiejętnością zawierania kompromisów, wyrażania własnych opinii. W przypadku odrzucenia rówieśniczego dziecko nie ma możliwości trenowania tych kompetencji, co jest częstą przyczyną problemów interpersonalnych w życiu dorosłym.

Funkcję kompensacyjną mogą pełnić układy przyjacielskie. Przyjaźń dostarcza wsparcia w sytuacjach stresowych, neutralizuje poczucie samotności. Dzieci, które doświadczały przyjaźni, w życiu dorosłym tworzyły trwalsze układy partnerskie – znajduje to odzwierciedlenie w koncepcji teoretycznej, że dziecięce przyjaźnie stanowią fundament dla późniejszych relacji²⁹.

Doświadczenia z badań nad przyjaźnią dostarczają interesujących wskazówek na temat wygaszania skutków odrzucenia rówieśniczego. Alternatywne relacje, w które angażuje się dziecko, mogą stanowić płaszczyznę kształtowania odporności psychologicznej. Potwierdzeniem tego jest eksperyment³⁰ prowadzony na terenie szkoły. Dzieci odrzucane, przejawiające symptomy wycofania, łączone były w diady z dziećmi młodszymi, czyli o uboższych kompetencjach społecznych. W diadach tego typu dzieci wycofane mogły przyjmować rolę lidera, trenować zachowania asertywne, wchodzić w pozytywne interakcje. Rezultatem tego było zmniejszenie stresu związanego z odczuwanym odrzuceniem, a ponadto dzieci te zaczęły przejawiać więcej inicjatywy w relacjach rówieśniczych.

Głębsze poznanie sposobu funkcjonowania jednostki w grupie rówieśniczej stanowi ważne wyzwanie dla praktyki pedagogicznej. Poszukiwanie sfer życiowych kształtujących odporność psychiczną daje ogromną szansę na wytworzenie alternatywnych warunków rozwoju w środowisku o cechach patologicznych. Aspekt ten często podnoszony jest w badaniach na temat szkodliwości odseparowania dziecka od warunków lokalnych. Badania te jednak wymagają głębszej eksploracji. Po pierwsze, konieczne jest dokładniejsze poznanie korelacji zachodzących pomiędzy poszczególnymi czynnikami a rozwojem jednostki, a po drugie – precyzyjne określenie płaszczyzn, które umożliwią pozytywną adaptację.

Sprostanie tym wyzwaniom może zminimalizować proporcje niedostosowania społecznego, a co za tym idzie – zmniejszyć procent występowania zachowań antyspołecznych i przestępczych wśród dzieci i młodzieży.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ W. Furman, D.F. Rahe, W.W. Hartup, *Rehabilitation of Socially Withdrawn Children Through Mixed-Aged and Some-Aged Socialization*, „Child Development” 1979, vol. 50, nr 1, s. 915–922.